

NEKA ZAPAŽANJA O DRUŠTVENOJ OSNOVICI SRPSKOG NACIONALIZMA U DALMACIJI

Tihomir RAJČIĆ
Zadar

UDK: 949.75(1893.-1902. Dalmacija)
Stručni članak

U ovom radu autor ispituje zemljopisnu i društvenu strukturu podrške koju srpski nacionalizam uživa u Dalmaciji tijekom 80-ih i 90-ih godina XIX. stoljeća. Ispitivanje je provedeno na osnovu podataka koje je *Srpski glas*, glasilo Srpske stranke u Dalmaciji, donosio od travnja 1893. do početka 1903. objavljujući liste onih koji su priložili u fond za podupiranje *Srpskog glasa*. U prvom dijelu autor je utvrdio da većina podrške dolazi iz same Dalmacije, a pogotovu iz njenih sjevernih područja gdje je postojala najveća koncentracija pravoslavnog pučanstva. Ispitujući ulogu pojedinih društvenih slojeva autor je utvrdio da u ovom razdoblju najveći dio podrške dolazi iz širih (ruralnih) slojeva, dok podrška pravoslavnog svećenstva, a pogotovu trgovaca - tradicionalnih pronositelja srpskog nacionalizma - opada. U dodatnim razmatranjima pokazalo se da, vremenom, podrška srpskom nacionalizmu u Dalmaciji slabi, što je dovedeno u vezu sa smrću Sve Bjelanovića, te sa sukobima u Srpskoj stranci koji su zatim uslijedili. Donesen je i poseban osvrt na problem Srba katolika, te katolika općenito i njihove ulogu u srpskom nacionalizmu u Dalmaciji. Utvrđeno je da je podrška koju su oni pružali srpskom nacionalizmu bila simbolična te da teze koje su u literaturi naglašavale njihov relativno veliki značaj, ne stoje.

Stoga na kraju treba reći da je srpski nacionalizam u Dalmaciji, u razdoblju 80-ih i 90-ih godina XIX. stoljeća najispravnije sagledavati kroz podršku širih (ruralnih) slojeva pravoslavnog pučanstva Dalmacije, u čijoj su tradicionalnoj vizuri, srpska etnička pripadnost i pripadnost pravoslavnoj crkvi istoznačni pojmovi.

Srpski glas izlazio je u Zadru od 1880. do 1905. kao glasilo Srpske stranke u Dalmaciji. Njegov prvi i najvažniji urednik Sava Bjelanović bio je ujedino i vođa stranke. On je tijekom svog političkog djelovanja oblikovao *Srpski glas* kao glasilo srpskog nacionalnog pokreta u Dalmaciji. Ideološko polazište crpio je iz postavki Vuka Stefanovića Karadžića o "Srbima triju vjera" i iz jezičnog gledišta, po kojem je štokavština obilježje isključivo srpskog jezika. Prva osnova, u Bjelanovićevoj interpretaciji, značila je potrebu za "vjerskom tolerancijom" između katolika i pravoslavaca u Dalmaciji. Na tome Bjelanović tijekom svog djelovanja u *Srpskom glasu* i Srpskoj stranci, sustavno inzistira. To je u stvari značilo isticanje srpstva većine katolika u Dalmaciji, a postojanje izvjesnog broja Srba katolika, bilo je jedan od

dokaza za tezu da katolici u Dalmaciji ne žele prihvatiti srpsko nacionalno određenje zbog fanatizma katoličke crkve. Najbolji primjer za to je njegov odnos prema Mihovilu Pavlinoviću. U onim aspektima njegova rada koje smatra pozitivnim vidi "zadojenost srpskim duhom" dok ono s čim se ne slaže (ponajviše isticanje hrvatstva Dalmacije) drži produktom nadvladavanja klerikalstva nad tim duhom. Na ovu se postavku nadovezivalo jezično gledište, koje je, na tragu Karadžića, ali i Svetozara Miletića (kojeg je Bjelanović smatrao svojim glavnim uzorom), sve dalmatinske štokavce smatrao Srbima. Ovome treba dodati da je Bjelanović na tragu iznesenih stajališta i pod utjecajem Svetozara Miletića, pristupio "liberalnom" definiranju srpskog nacionalizma u Dalmaciji, ne inzistirajući na tezi da je pravoslavlje glavna odrednica srpskog nacionalizma. Takvo stajalište značilo je sukob s dotad (a i poslije) prevladavajućim stajalištem o pravoslavlju kao obilježju srpstva, ali i sukob s vrlo utjecajnim pravoslavnim klerom i pristalicama tradicionalne definicije srpstva. U svezi sa svime ovim treba istaknuti da je Bjelanović vrlo često u *Srpskom glasu* otvoreno negirao postojanje hrvatskog naroda. To je objašnjavao tezom da Hrvati nemaju svog posebnog "narodnog duha", nego ga, najviše kroz jezik, posuđuju od Srba. S druge pak strane, nasuprot zalaganju za to da svi stanovnici Dalmacije prihvate srpsku nacionalnu misao, Bjelanović često iznosi i nešto drugačija stajališta. Ovo se odnosi na nastojanja da se položaj pravoslavnih Srba u Dalmaciji učini što istaknutijim. Najdosljedniji primjer u tom smjeru je njegova projekcija srpske političko-upravne jedinice u sklopu Austro-Ugarske Monarhije.¹ Izlaganje ovakvih stajališta prouzročilo je brojne polemike, prvo samo sa *Narodnim listom*, a zatim sa *Narodom*, a kasnije *Jedinstvom* i drugim hrvatskim listovima u Dalmaciji.

Nas međutim, više od samog programa, zanima nešto drugo. Nemoguće je naime govoriti o srpskom nacionalizmu i gledištima koja zastupa *Srpski glas*, kao njegovo glasilo, ako ne ispitamo kome je taj nacionalistički program bio namijenjen i tko ga je podržavao. U tom smislu držimo korisnim zapitati se o publici koja je podržavala *Srpski glas*. Iako je uvijek i svugdje Bjelanović, kao i drugi urednici poslije njega, isticao da *Srpski glas* predstavlja glas naroda i najbolji tumač želja i potreba Srba u Dalmaciji, on je među njima imao i protivnike. To se u prvom redu odnosi na političku struju koju je moguće identificirati kroz Nikodima Milaša (isprva arhimandrita, a kasnije i episkopa pravoslavne crkve u Dalmaciji). Značaj te struje postao je posebno važan u razdoblju nakon smrti Save Bjelanovića 1897. kad u Srpskoj stranci i *Srpskom glasu* dolazi do unutra njih sukoba, a zatim i do

1 Sava BJELANOVIĆ, "Naravna politika", *Srpski list* VI/1885, br. 26. U ovom članku Bjelanović razmatra mogućnost da se u Austro-Ugarskoj primijeni švicarski model višenacionalne zajednice. On tu uspoređuje položaj Talijana u švicarskoj koji tu žive jednako sredeno kao i u Italiji, te u tom duhu iznosi zahtjev da Srbi žive u Austro-Ugarskoj Monarhiji sredeno kao i u Srbiji. Dakle da Srbi imaju svoju posebni kanton ili političko-upravnu jedinicu u Monarhiji.

rascjepa 1903. godine.² Značajno je također da ni Jovan Sundečić, poznati srpski pjesnik tog doba, nije podržavao program *Srpskog glasa*. Štoviše tijekom 80-ih godina vodio je Sundečić polemiku sa *Srpskim Glasom* (tada *Listom*), čiji su odgovori bili ponekad vrlo oštri pa čak i uvredljivi.³

Stoga se potreba za propitivanjem podrške koju *Srpski glas* uživa, nameće sama od sebe. Društvenu osnovicu pisanja nekog srpskog lista u Dalmaciji, istraživala je dosad samo Branka Prpa-Jovanović. U svom djelu "Srpsko dalmatinski magazin" (dalje SDM) ona je ispitala društvenu strukturu pravoslavnog pučanstva austrijske pokrajine Dalmacije u 30-im i 40-im godinama XIX stoljeća, koristeći popise pretplatnika koje je SDM objavljivao na svojim stranicama. Postavila je tezu da je ta pretplata neka vrsta mecenarstva. U zaključku svog rada kaže kako SDM, u skladu s periodizacijom Miroslava Hrocha, predstavlja drugu fazu narodnog preporoda pravoslavnog pučanstva Dalmacije u pravcu srpstva. Također kaže da preporoditeljski rad započinje svoje djelovanje na temeljima postojanja osnovnih oblika nacionalne svijesti u širim slojevima. Slijedeći rezultate svog istraživanja, autorica kroz učešće u pretplatama na SDM izražava ulogu pojedinih društvenih slojeva u srpskom nacionalizmu toga doba. Izraženo u postocima to izgleda ovako: svećenici čine 38,6% podrške, trgovci 30,19%, službenici 9,46%, učenici i studenti 6,22%, pomorci 2,26%, učitelji i profesori 2,23% te na kraju zanatlije 2,23%. Dakle, kao što vidimo, primarnu ulogu imaju svećenici i trgovci.⁴

Iako nemamo namjeru opširnije se osvrnuti na ovo djelo, ovdje ipak treba reći da Prpa-Jovanović integraciju pravoslavnog pučanstva prema srpstvu promatra izvan konteksta činjenice da oni u tadašnjoj austrijskoj Dalmaciji čine tek 1/6 stanovništva. Isto tako nedovoljno je istaknuta činjenica da je Srpsko-dalmatinski magazin prvi pronositelj srpskog nacionalizma u Dalmaciji. Božidar Petranović je "u stanovništvu dalmatinske zagore vidio Srbe, što je svakako pod utjecajem Kopitara, Šafarika, Karadžića, pravdajući da govore srpsko narječje i da su vremenom potisnuli Hrvate u priobalje".⁵ "Za Nikolajevića nisu samo Srbi oni koji ispovjedaju pravoslavnu vjeru već i oni koji su u

2 O tome vidi: Tereza ARAS-GANZA, *Politika "novog kursa" dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Matica Hrvatska, Split, 1992.; Rene LOVRENIĆ, *Geneza politike novog kursa*, Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, 1972.; "Na pragu nove godine", *Srpski glas*, XXIV/1903. Broj 1; "Saopštenje", *Srpski glas* XXIV/1903. Broj 2; "Nit", *Primorski srpski list*, I/1903. Broj 1; "Među Srbima", *Jedinstvo* XI/1903. Broj 2; "Bilans našega javnog rada", *Dubrovnik* XI/1903. Br 1

3 "Domaće", *Srpski list*, VII/1886 broj 16; "Odgovor Jovanu Sundečiću", *Srpski list* VII/1886. Broj 21

4 Branka PRPA-JOVANOVIĆ, *Srpsko dalmatinski magazin*, Književni krug, Split, 1988., str. 11/12.; Miroslav HROCH, Oblikovanje modernih nacija i nacionalnih pokreta u XIX. stoljeću, *Časopis za suvremenu povijest* 1, Zagreb, 1979. str. 23-41.; Mirjana GROSS, O nekim aspektima razvoja nacionalne ideje za vrijeme nacionalnog preporoda u Dalmaciji, *Historijski pregled* 1, Zagreb, 1963. str 11-19.

5 Branka PRPA-JOVANOVIĆ, *Srpsko dalmatinski magazin*, str. 54/55

različitim povjesnim okolnostima prihvatili drugačije oblike vjerske i religiozne identifikacije. Kao pristaša integralne srpske ideje Nikolajević je bio svjestan i toga da se takva koncepcija srpske nacionalne integracije ne može izvršiti ako se u nju ne uključe i Srbi drugih vjerskih opredjeljenja".⁶

Slična gledišta i teze nalazimo i pedesetak godina kasnije u *Srpskom glasu*. Stoga treba još jednom ponoviti, da SDM predstavlja glasilo srpskog nacionalnog pokreta u tadašnjoj Dalmaciji ali u prosvjetno- kulturnom ruhu. Osim toga rezultati koje je Prpa-Jovanović iznijela pokazuju da takav srpski nacionalizam nije 30-ih i 40-ih godina XIX. stoljeća naišao na u odjek u širim slojevima. Ovaj podatak ističemo zato što ćemo se njime kasnije poslužiti u usporednoj analizi s podacima koje smo mi u našem istraživanju dobili. Mi ćemo se ovdje poslužiti nekim metodološkim postavkama koje je u svom djelu koristila Branka Prpa Jovanović. Na prvom mjestu to je teza da pretplata predstavlja neku vrstu mecenarstva. Naime uplate u fond za podupiranje *Srpskog glasa* (o kojem će malo dalje biti više riječi) predstavljaju izravnu podršku njegovu programu, jer su namijenjene unapređivanju (učestalije izlaženje) *Srpskog glasa*, glavnog glasila tadašnjeg srpskog nacionalnog pokreta u Dalmaciji. Dakle, kvantitativnom analizom dostupnih nam podataka želimo dobiti pokazatelje koji će nam pomoći da damo što potpuniji odgovor na gore istaknuti upit, koliko podrške uživa *Srpski glas* i njegov program. Analizu ćemo vršiti na dva načina. Prvo po zemljopisnom kriteriju, tako da će rezultati obuhvatiti i područja izvan tadašnje austrijske pokrajine Dalmacije. Drugi kriterij bit će društvena analiza koja će obuhvatiti podatke koji se odnose isključivo na teritorij tadašnje austrijske pokrajine Dalmacije. Društvene aspekte rezultata koje je fond za podupiranje *Srpskog glasa* postigao promatrat ćemo kroz prizmu ukupnih novčanih uplata i kroz prizmu broja uplatitelja koji su fondu doprinosili. Osim toga dodatno ćemo razmotriti problem podrške koju *Srpski glas* i njegov program uživa za vrijeme uredništva Save Bjelanovića i nakon njegove smrti, a u kontekstu već spomenutih sukoba koji su tada u Srpskoj stranci uslijedili. Pozabavit ćemo se također i problemom Srba katolika i njihovom podrškom *Srpskom glasu*. Tako dobivene rezultate stavit ćemo u relaciju s pisanjem *Srpskog glasa* i rezultatima koje je Prpa-Jovanović iznijela u svome djelu kako bismo u zaključku mogli iznijeti neka zapažanja o društvenoj osnovici pisanja *Srpskog glasa* i promjenama nastalim u srpskom nacionalizmu u razdoblju od 30-ih i 40-ih godina XIX. st. do prelaza XIX. u XX. st.

Fond za podupiranje Srpskog glasa

Da bismo ispunili gornji zadatak potrebno je iznijeti osnovne činjenice relevantne za naše istraživanje.

Pravoslavni stanovnika u tadašnjoj Dalmaciji bilo je početkom XX. stoljeća (31.12.1900.) 96279 ili 16% ukupnog pučanstva

6 Ibid. str. 90.

pokrajine. Ako pogledamo kako je ono bilo zemljopisno raspoređeno, vidimo da je u tzv. "užoj Dalmaciji" (između Raba i Neretve) živjela najveća skupina pravoslavnog stanovništva. Tu je živjelo 69664 pravoslavaca ili 73% od ukupnog broja u čitavoj pokrajini. Treba istaknuti da su bili koncentrirani u sjevernim dijelovima tog područja, gdje je izvorno i bilo središte srpskog pokreta. Druga velika koncentracija pravoslavnog pučanstva postojala je u Boki Kotorskoj gdje je bilo 24430 pravoslavaca ili 26% od njihova ukupnog broja u tadašnjoj Dalmaciji. Na teritoriju bivše Dubrovačke republike živjelo je 1166 pravoslavaca ili 1% pravoslavne populacije u tadašnjoj Dalmaciji.⁷

Fond za podupiranje *Srpskog glasa* pokrenuo je u travnju 1893. urednik *Srpskog glasa* Sava Bjelanović s namjerom da se dobrovoljnim priložima Srba osigura izlaženje *Srpskog glasa* dva puta tjedno. O tome se u članku "Dalmatinskim Srbima" kaže da je "davna misao da se Srpski glas pokrene dva puta tjedno jer Srpski glas i Dubrovnik ne mogu suzbiti ni deseti dio navale četiri hrvatska lista...". Izlažući kako bi se to moglo izvesti, Sava Bjelanović kaže da bi za izlaženje *Srpskog glasa* dva puta tjedno bilo potrebno uvećati glavnicu lista za 20000 kruna. On to smatra lakim jer, po njegovom računu u tadašnjoj Dalmaciji ima 200.000 Srba, što pravoslavaca a što katolika, pa smatra da bi bilo dovoljno da 10% njih priloži po 1 krunu da bi se gornja svota prikupila.⁸

Od tada svaki broj *Srpskog glasa*, u rubrici "Domaće", donosi popise onih koji su u taj fond priložili novac. Isprva su liste uplatitelja objavljivane pod napisom priloga "da bi Srpski glas izlazio dva put nedjeljno", ali kako je vremenom postalo jasno da taj cilj neće biti postignut, počelo se liste uplatitelja objavljivati pod naslovom "fond Srpskog glasa" (od 1898.). U razdoblju od 1893. do 1903. u taj fond pristiglo je 10562,04 kruna. Bilo je 2333 uplata koje je uplatilo 1130 uplatitelja iz čega proizlazi da je prosječni uplatitelj uplatio u fond nešto više od dvije uplate, odnosno oko 4,5 kruna po uplati. Za nas je zanimljivo reći da je od svih uplata, s područja tadašnje austrijske provincije Dalmacije stiglo 7271,6 kruna i da je bilo 1664 uplata koje je uplatilo 909 uplatitelja što daje prosjek od oko 1,8 uplata po uplatitelju, odnosno oko 4 krune po uplati. Ovdje treba dodati da među uplatiteljima postoji razlika u učestalosti javljanja. Tako je npr. u samoj austrijskoj Dalmaciji od 909 uplatitelja njih 730 imalo samo jednu uplatu, dok je onih sa dvije ili više uplata bilo 179, što znači da je učešće velike većine uplatitelja bilo samo jednokratno.

Prilozi su uplaćivani u raznim društvenim prigodama kao što su slavlja, vjerski praznici, "prijateljski sastanci" i slično. Ipak najčešći povod bio je žalovanje za umrlim osobama, pa je tako npr. u povodu smrti Save Bjelanovića, 1897. u fond za podupiranje *Srpskog glasa* stiglo niz uplata koje su imale izraziti podršku *Srpskom glasu* i

7 *Općinski riječnik za Dalmaciju*, Beč, 1908., str. 88

8 "Dalmatinskim Srbima", *Srpski glas*, XIV/1893. Broj 23

Srpskoj stranci kao nastavljačima njegova djela. Kao što smo već rekli, cilj koji je pokretanjem fonda zacrtan nije ostvaren. Do početka 1903., kada je u *Srpskom glasu* došlo do rascjepa i kad je prestalo prikupljanje sredstava u fond za podupiranje *Srpskog glasa*, dakle za nešto manje od deset godina, prikupljeno je nešto više od pola predviđene svote. Ovdje treba dodati da su ta sredstva vremenom potrošena pa je tako potkraj 1902., prilikom provjere računa, utvrđeno da u fondu nema nikakvih novaca.⁹ Dakle podaci koji su nam dostupni putem fonda za podupiranje *Srpskog glasa* obuhvaćaju razdoblje od travnja 1893. do kraja 1902. godine, iako je *Srpski glas* izlazio sve do početka 1905., pa se stoga ovaj rad odnosi samo na razdoblje od travnja 1893. do kraja 1902.

Vrijedno je također istaknuti da je najviše novca u fond prikupljeno u prve dvije godine, 1893. i 1894. Tada je naime prikupljeno 2145 kruna odnosno 2656 kruna ili 21% odnosno 24% ukupnih uplata što čini 4801 kruna odnosno 45% ili skoro pola ukupnih uplata. Najmanje je prikupljeno 1902. godine, 293 krune ili ispod 3% ukupne svote. Po ostalim godinama to je izgledalo ovako: 1895. 945,4 kruna ili 9%; 1896. 792,5 krune ili 8%; 1897. 1196 kruna ili 12%; 1898. 1057 kruna ili 10%; 1899. 367 krunu ili 3%; 1900. 379,84 kruna ili 3%; 1901. 730 kruna ili 7%. Ako se pogleda frekvencija kretanja po godištima gore iznesenih podataka, onda treba uočiti da nakon rasta 1894. uplaćeni iznosi imaju tendenciju padanja. Taj se pad prekida 1897. i 1901. da bi opet bio nastavljen trend pada. Rast uplaćenog iznosa 1897. valja pripisati atmosferi entuzijazma koju je u Srpskoj stranci i u *Srpskom glasu* stvorila smrt Save Bjelanovića. Drugi pak porast moguće je povezati s polemikama unutar Srpske stranke, između *Srpskog glasa* i lista *Dubrovnik* koje su te godine kulminirale kratkotrajnim izmirenjem na skupštini u Kninu, a odražava porast podrške konzervativnog krila srpske stranke *Srpskom glasu* nasuprot *Dubrovniku*, predstavniku liberalnog¹⁰ krila stranke u tom sukobu.

9 "Na pragu nove godine", *Srpski glas* XXIV/1903. Broj 1.

10 U ovom radu, nominaciju struja u srpskoj stranci u austrijskoj Dalmaciji proveli smo u skladu sa sugestijama koje smo dobili od prof. dr. Nikše Stančića. Međutim, literatura i izvori ostavljaju prostora i za drugačije interpretacije. U literaturi se rabe nazivi *liberalna*, *radikalna*, *ljeva* i *napreda* da bi se označila struja koju je zastupao list *Dubrovnik* (nakon rascjepa i *Srpski glas*), dok se za struju oko *Srpskog glasa* (nakon rascjepa oko *Primorskog srpskog lista* i *Novog srpskog lista*) koriste nazivi *klerikalna*, *konzervativna*, *desna* i *zantražnjačka*. U izvorima također nije moguće pronaći jednoznačnu kvalifikaciju za pojedine struje. Naime, obje struje u Srpskoj stranci sebi pripisuju epitet liberalna. Struja oko lista *Dubrovnik* to čini sustavno, dok s druge strane struja oko *Srpskog glasa* liberalizam sebi pripisuje tek povremeno. Stoga smatramo da je najbolji način provođenja precizne nominacije dviju struja u Srpskoj stranci njihovo *njihovo sagledavanje u odnosu na neospornu zajedničku osnovu, srpski nacionalizam*. Budući da je srpski nacionalizam čisto političko pitanje, gledištima struje oko *Srpskog glasa* najbolje odgovara naziv konzervativna jer srpski nacionalizam definiraju na isključivo tradicionalna i konzervativan način, kroz pripadnost pravoslavnoj crkvi, što im zbog postojanja vjere, kao važne *differentiae*

Na rezultate fonda osvrće se Sava Bjelanović već u drugoj polovici 1893. Nakon pola godine prikupljanja sredstava, on ističe da se priloga prikupljaju presporo i da cilj neće biti ostvaren onako kako je planirao.¹¹

Slične primjedbe nalazimo tijekom čitavog razdoblja do 1903. Riječ je najčešće o apeliranju na rodoljublje da bi se sakupilo što više priloga jer se *Srpski glas* smatrao jedinim istinskim zastupnikom interesa Srba u Dalmaciji. Nakon smrti Save Bjelanovića godine 1897. ti pozivi bili su naglašavanje potrebe da se nastavi rad koji je on započeo.

Kako bismo što bolje razumjeli domete odaziva fondu za podupiranje *Srpskoga glasa*, korisno ga je usporediti sa nekim drugim, sličnim, akcijama tog doba. Usporedno s prikupljanjem priloga za svoj fond za podupiranje, *Srpski glas* objavljuje spiskove uplatitelja u dobrotvorni fond zadarskih Srkinja, fond srpske ženske škole u Zadru, fond za crkvu Lazaricu na Kosovu kod Knina, fond za izgradnju pravoslavne crkve u Splitu itd. Tako je npr. za izgradnju pravoslavne crkve u Splitu u razdoblju od kraja kolovoza 1899. do ožujka 1900., za sedam mjeseci, sakupljeno 7287 kruna, dakle oko 2/3 svote koja je u fondu za podupiranje *Srpskog glasa* prikupljana čitavo jedno desetljeće. Isto tako može biti indikativan podatak da je društvo Srpska Zora, zamišljeno kao krovna kulturno-privredna organizacija svih Srba u tadašnjoj Dalmaciji, u razdoblju od od 26.4.1902. pa do 20. 4. 1903., dakle za godinu dana, od članarina dobila 2077 kruna, približno toliko koliko je fond za podupiranje *Srpskog glasa* dobivao u prva dva godišta svog djelovanja a dvostruko više od prosjeka za godišnje uplate fonda za podupiranje *Srpskog glasa* (oko 1000 kruna).¹² Najznakovitija je možda usporedba s podacima o priložima koji su 1879. sakupljeni za pokretanje *Srpskog glasa* (tada *lista*). Tada je u roku nekoliko mjeseci (druga polovina 1879.) bilo prikupljeno 18750 kruna ili oko 80% sredstava više nego što ih je fond za podupiranje *Srpskog glasa* prikupio u 10 godina.¹³ Ako ove podatke stavimo u realaciju s nekim sličnim akcijama s hrvatske strane, ovaj zaključak je još jasniji. Ovo se odnosi na akciju koja je pokrenuta u hrvatskom tisku u tadašnjoj Dalmaciji za pomoć postradalima od gladi u splitskoj zagori. Tada je u razdoblju od 7.2. 1903. pa do 7.3.1903.

specificae omogućava donekle blaži stav prema Hrvatima. Slično vrijedi i za pripadnike struje oko *Dubrovnik*, koji u konstituiranju srpskog nacionalizma nisu priznavali vjerskoj komponenti veći značaj te su iz toga izvodili svoj liberalizam. Ipak njihovo djelovanje odnosilo se na samo jedan segment društva, nacionalni, pa stoga bit ove struje nije u liberalizmu, već u nepomirljivom nacionalnom radikalizmu. Ovo tim više što nedostatak vjerske razdjelnice te ekskluzivacija štokavice za srpski jezik onemogućava bilo kakav pomirljiv pristup prema Hrvatima. Stoga ovoj struji bolje odgovara naziv radikalna.

11 "Domaće", *Srpski glas*, XIV/ 1893. Broj. 24

12 "Domaće", *Primorski srpski list*, I/1903., broj 16

13 Nikodim MILAŠ, *Uspomene iz prvih godina srpskog političkog pokreta na Primorju*, Zadar 1903.

(dakle za mjesec dana) sakupljena svota od 5582 krune, tj. oko 50% od ukupne svote koja je pristigla u fond za podupiranje *Srpskog glasa*.¹⁴

Sam se od sebe nameće zaključak da je u usporedbi sa svim navedenim akcijama fond za podupiranje *Srpskog glasa* dobio neusporedivo manju potporu. Zato treba ponoviti da fond za podupiranje *Srpskog glasa* nije postigao svoj cilj jer *Srpski glas* nije počeo izlaziti dva puta tjedno. Štoviše, kako je vrijeme odmicalo tako se je iznos koji je stizao u fond za podupiranje *Srpskog glasa* smanjivao.

Zemljopisna distribucija uplata u fond za podupiranje Srpskog glasa

Ispitujući podatke koje nam pruža fond za podupiranje *Srpskog glasa*, odlučili smo se osvrnuti i na zemljopisnu distribuciju uplata pristiglih u fond. Želja nam je odgovoriti na pitanje iz kojeg je zemljopisnog područja stiglo najviše uplata a time i podrške *Srpskom glasu*, Srpskoj stranci i njihovu programu. U tu svrhu uplate pristigle u fond za podupiranje *Srpskog glasa* podijelili smo u pet skupina. Prve tri skupine odnose se na tri tradicionalne zemljopisne regije austrijske pokrajine Dalmacije. Boka Kotorska (bivša mletačka Albanija), Dubrovnik, područje negdašnje Dubrovačke republike, te "uža Dalmacija", između Raba i Neretve. Četvrtu skupinu čine uplate pristigle s područja izvan tadašnjeg područja austrijske pokrajine Dalmacije, a petu uplate čije zemljopisno porijeklo nije u *Srpskom glasu* naznačeno.

Ako bacimo pogled na sve uplate u razdoblju od 1893. pa do 1902., odmah vidimo da je više od polovine, odnosno 5949,4 kruna ili 56%, sredstava u fond za podupiranje *Srpskog glasa* stiglo s područja "uže Dalmacije", između Raba i Neretve, tj. uglavnom iz njenog sjevernog dijela gdje je koncentracija pravoslavnog pučanstva bila najveća. Pogled na postotke uplata iz "uže Dalmacije" po pojedinim godinama daje vrlo sličnu sliku. Tako npr. uplate iz "u e Dalmacije" godine 1893. iznose 1186 krune ili 55 % od svih uplata te godine, što je ujedno i najmanji udio u uplatama. Što se pak tiče Boke Kotorske, njen udio iz perspektive svih uplata od 1893. do 1902. iznosi 1084 krune ili 10% od ukupnih uplata. Gledano iz perspektive pojedinih godišta taj postotak varira. Najveći udio uplata iz Boke Kotorske bio je 1894. i iznosio je 420 krune ili 16% uplata te godine, dok 1898. i 1902. ne bilježimo uplate s tog područja. Treba reći da udio uplata iz Boke Kotorske u sveukupnim uplatama u fond za podupiranje *Srpskog glasa* znatno zaostaje za postotnim udjelom tamošnjih pravoslavaca u ukupnom broju pravoslavaca tadašnje Dalmacije (10% uplata prema 26% pravoslavnog pučanstva). Sasvim je drugačije stanje s uplatama s dubrovačkog područja. Gledano iz perspektive svih uplata od 1893. do 1902. udio dubrovačkog područja u uplatama u fond za podupiranje *Srpskog glasa* je simboličan i iznosi 239 krune ili 2% od ukupnih uplata. Slično je ako gledamo i iz perspektive po-

14 "Za nevoljne Zagorce", *Narodni list* XL/1903. broj 19

jedinih godišta. Tako npr. najveći postotak učešća dubrovačkog područja 1893. iznosi 140 kruna ili 7% od ukupnih uplata te godine. Tu valja primjetiti da je taj postotak vjerojatno povezan s početnim poletom u akciji oko fonda za podupiranje *Srpskog glasa*. Uplata s dubrovačkog područja pojedinih godina uopće nema kao npr. 1900. i 1902. Udio pravoslavnog pučanstva sa dubrovačkog područja u ukupnom broju pravoslavaca u tadašnjoj Dalmaciji iznosio je 1% pa je postotak uplata s ovog područja nešto veći od njihova udjela u ukupnom broju pravoslavaca. Udio uplata koje su stizale s područja izvan tadašnje austrijske pokrajine Dalmacije iznosio je 2338 kruna ili 23% svih uplata u razdoblju od 1893. do 1902. Pojedinih godina postotak ovih uplata je varirao. Tako je on 1894. iznosio čak 1034 krune ili 38 % od uplata te godine, a 1901. nije bilo nikakvih uplata. Najviše uplata u ovoj zemljopisnoj skupini stiglo je iz austrijskih nasljednih zemalja, 1073 krune ili 46% uplata; zatim dolaze uplate s područja izvan Monarhije koje su iznosile 505 kruna ili 22%. Na trećem i četvrtom mjestu su uplate iz banske Hrvatske te iz Bosne i Hercegovine, koje su iznosile 310 kruna ili 13% uplata, odnosno 252 krune ili 11% uplata. Zatim slijede uplate iz Ugarske, 97 kruna ili 4%; iz Srbije 62 krune ili 3% i Crne Gore 29 kruna ili 1% ukupnih uplata iz ove skupine.

Posebnu skupinu uplata čine one koje nemaju zemljopisnu oznaku. Njih je, gledano kroz ukupne uplate u razdoblju od 1893. do 1902., bilo 906,3 kruna ili 9% od ukupnih uplata. Po pojedinim godinama taj se omjer mijenjao pa su tako npr. uplate bez zemljopisne oznake godine 1898. iznosile 316 kruna ili 30% od ukupnih uplata te godine, dok 1895. takve uplate iznose 18 kruna ili 2% za tu godinu.

Ako analiziramo ovako iznesene brojčane pokazatelje, možemo izvući neke zaključke. Postotak uplata pristiglih iz "uže Dalmacije" pokazuje da *Srpski glas* i njegov program najviše novčane podrške uživaju na području između Raba i Neretve, na teritoriju "uže Dalmacije". Razlog tome svakako treba tražiti u činjenici da je u sjevernim područjima "uže Dalmacije" postojala velika koncentracija pravoslavnog pučanstva, a izvorno središte srpskog nacionalnog pokreta u Dalmaciji bilo je tu. Što se pak tiče Dubrovnika, odnosno njegova područja, *Srpski glas* i njegov program tu su uživali gotovo simboličnu potporu. Ovome još treba dodati činjenicu da je srpsku ideju na lokalnoj razini zastupao list *Dubrovnik*, što donekle može objasniti izostanak interesa za *Srpski glas* iz ovog područja kao i činjenica da u razdoblju nakon smrti Save Bjelanovića *Srpski glas* i *Dubrovnik* predstavljaju glasila dviju sukobljenih struja unutar Srpske stranke, konzervativne i liberalne.

Boka Kotorska je područje gdje je također postojala velika koncentracija pravoslavnog pučanstva, koje je zbog toga, a i zbog blizine Crne Gore, od samog početka bilo angažirano u srpskom pokretu. Stoga je novčana podrška koju je *Srpski glas* dobivao iz ovog područja srazmjerno mala. Razlog tome nije lako utvrditi ali držimo potrebnim pripomenuti kako je regionalna odijeljenost unekoliko utjecala na političku različitost pravoslavnog pučanstva u Boki i

povezanost sa radikalnijim političkim pogledima koje iznosi *Dubrovnik*, glasilo srpskog nacionalnog pokreta na jugu Dalmacije.

Društvena struktura podrške Srpskom glasu u austrijskoj pokrajini Dalmaciji

Kao što smo mogli vidjeti, većina novca pristiglog u fond za podupiranje *Srpskog glasa* od 1893.-1902. (7172,6 kruna 70% uplaćenog novca) porijeklom je s područja tadašnje austrijske pokrajine Dalmacije. Taj iznos je razmjerno malen ako uzmemo u obzir činjenicu da je *Srpski glas* bio službeno glasilo srpskog pokreta u Dalmaciji. Međutim, gledano kroz broj uplatitelja taj se omjer ponešto mijenja. Od 1130 uplatitelja njih 909 ili 81 % bilo je s područja Dalmacije. Analiza ovih podataka pomoći će nam da bacimo pogled na društvenu strukturu uplata i uplatitelja. Podatke dobivene analizom fonda za podupiranje *Srpskog glasa* organizirat ćemo prema oznakama profesije i iz tako dobivenih pokazatelja izvući što relevantnije zaključke o društvenoj strukturi podrške *Srpskom glasu* u Dalmaciji. Pri ispitivanju profesionalne strukture pokazalo se da je uplatitelje moguće podijeliti u pet skupina.

Prvu i najveću skupinu nazvali smo *bez oznake*. Ona sadrži uplatitelje kojima nije naznačena profesionalna pripadnost.

Druga skupina: *intelektualci*, pripadnici intelektualnih zanimanja gdje smo ubrojili sve s oznakom doktor, profesor, učitelj, student i sl.

Treća su skupina *svećenici*, pripadnici pravoslavne crkvene hijerarhije u Dalmaciji.

U četvrtu skupinu pod nazivom *ostali* svrstali smo pomorce, posjednike, gradonačelnike, saborske zastupnike i ostala zanimanja čija zastupljenost pojedinačno nije imala značajnog udjela u fondu.

U posebnu smo skupinu izdvojili *trgovce*, čiji je broj vrlo malen, ali to je podatak koji ćemo samostalno koristiti u kasnijoj usporednij analizi.

Još treba dodati da će ova analiza biti dvojaka. Na prvom mjestu ispitat ćemo podršku koju *Srpski glas* dobija s područja austrijske Dalmacije kroz novčane iznose koje prilažu određene društvene (profesionalne) skupine. Nakon toga pozabavit ćemo se brojem uplatitelja.

a) Udio pojedinih profesionalnih skupina gledano kroz novčane iznose uplaćene u fond za podupiranje *Srpskog glasa*

Odmah valja reći da 61% ukupnih uplata s područja Dalmacije (ili 4430,4 kruna) dolazi iz društvene skupine *bez oznake* profesije. Ovaj omjer prilično je stalan pa tako 1896. i 1897. iznosi 71% odnosno 65% od ukupnih uplata za te godine (507 kruna 1896. godine i 493 kruna 1897. godine.). Najmanji udio uplata iz skupine bez pobježe oznake profesije zabilježen je 1899. i iznosio je 170 kruna ili 67% uplata za tu godinu. Promatrani kroz kretanja frekvencije uplaćenih iznosa po pojedinim godinama podaci o ovoj skupini ukazuju na nagli

pad uplata 1895., zatim blagi rast 1896. i 1897. da bi se zatim nastavio pad.

Drugu po veličini skupinu uplatitelja čine *svećenici*. Njihov udio u ukupnim uplatama pristiglim iz Dalmacije u razdoblju od 1893. do 1902. iznosio je 1488,4 kruna odnosno 20%. Po pojedinim godištima taj omjer je bio dosta promjenjiv. Tako 1893. godine udio svećenstva u uplatama iznosi 384,4 krune ili 26% od ukupnih uplata te godine, dok je 1902. to iznosilo tek 24 kruna ili 8%.

Treću skupinu po veličini čine *intelektualci*. U razdoblju 1893.-1902. njihov udio u ukupnim uplatama iznosio je 777 kruna odnosno 11% ukupnih uplata. Ovaj postotak po pojedinim godinama također nije puno varirao. Tako najveći postotni udio intelektualaca nalazimo 1893. kada su sa 164 krune učestvovali s 11% u ukupnim uplatama te godine. Najmanji pak udio bio je 1902. kada je iz ove skupine pristiglo samo 18 kruna ili 2% uplata za tu godinu. Promatrano kroz frekvencije uplaćenih iznosa po pojedinim godinama i ova skupina iskazuje postupni pad interesa za uplate. Treba uočiti da godine 1901. iznos njihovih uplata bilježi izvjestan skok, što je moguće dovesti u vezu s tadašnjim polemikama, a zatim i izmirenjem u Srpskoj stranci.

Skupina *ostali* učestvovala je u uplatama u razdoblju od 1893. do 1902. s ukupnim iznosom od 501,2 krune odnosno 7% ukupnih uplata. Ovaj omjer je po pojedinim godištima varirao. Najveći udio skupine *ostali* u uplatama bio je 1901. i iznosio je 145 kruna ili 24% od ukupnih uplata za tu godinu. Najmanji udio ove skupine bio je 1898. kada je bilo uplaćeno samo 13 kruna ili 2% uplata za tu godinu. Kod ove skupine valja uočiti da su novčane uplate obilježene velikim varijacijama, s laganom tendencijom pada, da bi 1901. došlo do naglog skoka veličine uplaćenog iznosa.

Što se pak tiče skupine *trgovci*, njihov udio u ukupnim uplatama u razdoblju od 1893.-1902. iznosi 71 krunu ili 1% ukupnih uplata. Po pojedinim godištima taj se postotak uvijek kretao oko 1% - 2%, osim u slučajevima kada tih uplata nije ni bilo, kao npr. 1898., 1899., 1900. i 1902. Zato treba reći da je skupina trgovci pokazivala vrlo mali interes za fond za podupiranje *Srpskog glasa*.

b) Udio uplatitelja iz pojedinih profesionalnih skupina u fondu za podupiranje *Srpskog glasa*

Da bi slika koju ćemo u zaključku izložiti bila što potpunija potrebno je pozabaviti se i brojem uplatitelja koji su s područja Dalmacije sudjelovali u uplatama u fond za podupiranje *Srpskog glasa*. Kao što smo već vidjeli, s ovog područja bilo je 909 uplatitelja što znači da je 81% svih uplatitelja u fond za podupiranje *Srpskog glasa* bio iz Dalmacije. Ovdje valja primjetiti da je udio uplatitelja iz Dalmacije u ukupnom broju uplatitelja znatno veći od udjela novčanog iznosa pristiglog iz Dalmacije u ukupnom novčanom iznosu pristiglom u fond za podupiranje *Srpskog glasa*. Ako broj uplatitelja stavimo u relaciju s brojem pravoslavnog pučanstva Dalmacije, doći ćemo do

zaključka da je manje od 1% pravoslavnih stanovnika Dalmacije učestvovalo u uplatama. Međutim također treba primijetiti da neki uplatitelji nisu pojedinačne osobe nego kolektivi, kao npr. samostani Krka, Dragović i Savinja, zatim općine Kistanje, Herceg-Novi, Obrovac, Risan, ili skupine uplatitelja kao npr. "prijatelji", "maturanti" i drugi, pa stoga gornji podatak valja podrobnije ispitati. Broj uplatitelja koji imaju kolektivno obilježje bio je 51. Od tog broja 37 uplatitelja ima obiteljske oznake ("braća", "porodica" odnosno "obitelj") dok ostalih 14 uplatitelja označava ostale kolektive kao što su to općine, samostani i druge. Zato valja reći da je od 909 uplatitelja s područja tadašnje Dalmacije, njih 858 u fondu za podupiranje *Srpskog glasa* sudjelovalo pojedinačno dok je 51 uplatitelj bio neki kolektiv ili skupina. Od toga tek su 14 uplatitelja bili razni kolektivi koji su predstavljali veći broj ljudi. Stoga držimo da podatak od oko 1% pravoslavnih pučana Dalmacije, koji su sudjelovanjem u fondu za podupiranje *Srpskog glasa* pružali podršku srpskom nacionalnom pokretu uglavnom odgovara stvarnom stanju i da ga je moguće prihvatiti bez velike rezerve.

Najviše je uplatitelja, 747 ili 82%, bilo iz skupine *bez oznake*. Njihov broj se kretao od 181 ili 74% godine 1893., do 22 ili 72% u godini 1902. Osim toga, ako se osvrnemo na učestalost pojavljivanja uplatitelja iz ove skupine, uočljivo je stalno opadanje njihova broja.

Za njima slijede *svećenici* koji sa 80 uplatitelja čine 9% svih uplatitelja. Njihov je udio bio najveći 1894., 39 ili 11%, a najmanji 1902., kada ih je bilo samo 5 ili 16% te godine. Što se pak tiče učestalosti pojavljivanja uplatitelja iz ove skupine, njihov je broj također u stalnom opadanju ali je u razdoblju od 1895. do 1900. uglavnom konstantan.

Intelektualci su bili zastupljeni sa 40 uplatitelja, odnosno 4%. Njihov broj bio je najveći 1893., kad je iz njihovih redova bilo 17 (ili 7% uplatitelja te godine), a najmanji 1898. kada nije bilo uplatitelja iz te skupine. Učešće uplatitelja iz ove skupine također je u stalnom opadanju.

Skupina *ostali* u broju uplatitelja učestvuje sa 28 ili 3% od svih uplatitelja. Najviše ih je bilo 1893., 10 ili 4% uplatitelja te godine, a najmanje 1898., kada se uplatitelji iz te skupine ne javljaju. Njihovo učešće u uplatama pojedinih godina uglavnom je izjednačeno. Uočljiv je lagani pad učestalosti njihovih uplata u razdoblju 1894. do 1898. da bi nakon izostanka 1898. njihov broj od 1899. do 1901. počeo polako rasti.

Na kraju su *trgovci* koji sa 14 uplatitelja čine tek 2% svih uplatitelja. Njihova nazočnost u uplatama vrlo je simbolična. Po pojedinim godištimajima najviše ih je bilo 1893., tek 8, a najmanje 1898., 1899., 1900., 1902., kad se uplatitelji iz ove skupine ne javljaju. Ovo je ujedno i najveća značajka njihove učestalosti. U postotnom smislu njihov udio kretao se po pojedinim godinama od 1-4% uplatitelja.

*

Gore izloženi podaci omogućuju nam neke zaključke. Na prvom je mjestu skupina uplatitelja bez ikakve poblize oznake zanimanja, čiji se udio u uplatama kreće od polovine pa do više od 2/3 ukupnih uplata. Ovo se odnosi kako na novčane iznose pristigle iz ove skupine, tako i na broj uplatitelja. Ako ovo usporedimo s podacima koje je u istraživanju podržavatelja *Srpsko-dalmatinskog magazina* iznijela Branka Prpa-Jovanović, zapažamo da se ovakva jedna skupina u tom istraživanju ne pojavljuje. S druge pak strane, ako pak znamo da je u to doba 90% stanovništva Dalmacije živjelo od zemljoradnje i pripadalo seljačkom sloju, nameće se zaključak da je većina pripadnika ove skupine baš iz tog društvenog okruženja.¹⁵ *Svećenici* čine skupinu čija je uloga u srpskom nacionalnom pokretu stalna. Ako podatke koje smo dobili ovdje usporedimo s rezultatima koje je iznijela Branka Prpa-Jovanović, možemo zaključiti da se uloga pravoslavnog svećenstva u srpskom nacionalnom pokretu ipak znatno smanjila. Ova pojava može se donekle pripisati pojavi svjetovne inteligencije pa svećenici više nisu bili jedina nacionalna elita. Ovo se donekle može sagledati i kroz odnose unutar Srpske stranke i suprotnosti između liberala oličenih u Savi Bjelanoviću i konzervativaca oličenih u Nikodimu Milašu. Udio skupine *intelektualci* u uplatama u fond za podupiranje *Srpskog glasa* nije se znatno promijenio u odnosu na razdoblje koje je Prpa-Jovanović obradila. Tada je udio intelektualaca u podršci srpskom nacionalnom pokretu iznosio 8,45% što u biti ne odstupa od rezultata koje smo iskazali gore. Tako mali udio intelektualaca može se objasniti strukturom tadašnjeg društva u kojem je bilo malo pismenih, a pogotovu obrazovanih ljudi. Osim toga ovdje valja imati na umu suprotnosti između *Srpskog glasa* i *Dubrovnika*, koji je svojim radikalnijim ideološkim nacionalizmom okupljao uglavnom intelektualce.

Skupina pod nazivom *ostali* svojim udjelom pokazuje da je u podršci srpskom nacionalnom pokretu udio zanimanja kao što su posjednik, pomorac itd. vrlo malena. Ovaj udio približno odgovara onom koji su slične profesije imale u istraživanju Prpe-Jovanović. Tu dakle nije bilo znatnije promjene u razdoblju od nešto više od 50 godina. Skupina kod koje je došlo do promjene jesu *trgovci*. Njihova uloga u srpskom nacionalizmu 30-ih i 40-ih godina bila je znatna. Njihov udio u pretplatama na *Srpsko-dalmatinski magazin* bio je tada 30,19%. Kad je riječ o udjelu trgovaca u uplatama u fond za podupiranje *Srpskog glasa*, onda taj iznosi tek 1% svih uplata. Dakle došlo je do drastičnog pada uloge trgovaca u srpskom nacionalnom pokretu. Toj pojavi nismo našli nikakvo objašnjenje. Tek nalazimo potrebnim

¹⁵ Za preciznije određenje ove društvene skupine, poslužiti ćemo se sugestijom prof. dr. Nikše Stančića, koji smatra da se tu radi o sitnim obrtnicima i trgovcima iz gradova i "varoša" ili o gornjem sloju na selu, odnosno o nešto bolje stojećim seljacima i seoskim trgovcima, dakle o sloju koji je bio u kontaktu s pripadnicima intelektualnih zanimanja i svećenicima, koji je bio prijemljiviji za nacionalnu propagandu. O ruralnom društvu dalmatinske zagore opširnije vidi: Nikša STANČIĆ, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji*, Zagreb 1980.

spomenuti da 1901. u doba polemike *Srpskog glasa s Dubrovnikom*, oko ostavke Dušana Baljka, *Srpski glas* donosi nekoliko napisa o tome kako kninski trgovci rade protiv kandidata Srpske stranke, za Dušana Baljka. Iz ovoga se može vidjeti da trgovci žele zadržati svoju ulogu u srpskom pokretu i to podržavanjem liberalnog krila stranke. Ovaj zaključak se nameće tim više kad imamo u vidu članak "Iz krajine kninske" u *Srpskom glasu* (broj 6. iz 1901.) gdje se tamošnje trgovce optužuje za samovolju.¹⁶

Dodatna razmatranja

Kao što smo već na početku istaknuli, događaji u Srpskoj stranci i *Srpskom glasu* u određenoj mjeri se prelamaju i kroz fond za podupiranje *Srpskog glasa*. Mi ćemo se ovdje pozabaviti nekim od tih činjenica, koje mogu dodatno osvijetliti društvenu osnovicu pisanja *Srpskog glasa*.

Ukupni novčani iznos uplaćen u fond za podupiranje *Srpskog glasa* u razdoblju od pokretanja tog fonda pa do kraja godine u kojoj je umro Sava Bjelanović (travanj 1893. do kraja 1897.) iznosi 2/3 (74% ili 7840 kruna) od ukupnog novčanog iznosa pristiglog u fond za podupiranje *Srpskog glasa* u razdoblju od 1893. do 1902. Slično je ako pogledamo podatke koji se odnose na uplate pristigle u fond za podupiranje *Srpskog glasa* s područja Dalmacije. Od 7354 kruna koje su u fond pristigle s ovog područja od 1893. do 1902., 5311,4 kruna ili 72% uplaćeno je u razdoblju od travnja 1893. do kraja 1897. Podaci o učešću pojedinačnih uplatitelja pokazuju isto. U razdoblju od travnja 1893. do kraja 1897. u uplatama u fond za podupiranje *Srpskog glasa* sudjelovalo je 1088 uplatitelja, dok u razdoblju od 1898. do 1902. taj broj iznosi 243 uplatitelja. Slično je ako se osvrnemo i na profesionalnu strukturu uplatitelja. Već na prvi pogled je uočljivo da skoro sve prije označene profesionalne skupine 1898. bilježe izostanak učešća u uplatama u fond za podupiranje *Srpskog glasa*. Izuzetak čine *svećenici* i u manjoj mjeri pripadnici skupine *bez oznake*. Isto je i s količinom uplaćenih sredstava koje su pojedine profesionalne skupine uplatile te godine. Izuzetak opet čini skupina *bez oznake* i *svećenici* koji su te godine zabilježili čak i rast uplaćenog iznosa. Ako ove podatke razmotrimo u kontekstu činjenice da je nakon smrti Save Bjelanovića došlo do sukoba (ispočetka pritaženog, a kasnije i otvorenog) liberalne i konzervativne struje za utjecaj unutar Srpske stranke, dobit ćemo jasniju sliku. Naime omjer uplaćenih novčanih sredstava i učešća uplatitelja dopuštaju nam zaključak da smrću Save Bjelanovića opada zanimanje za podršku *Srpskom glasu* i njegovu programu. Izuzetak čine *svećenici*. Kao što smo gore vidjeli, ta skupina, iako kao i sve druge tijekom godina bilježi pad učešća svojih pripadnika u uplatama u fond, ipak 1898. ne bilježi izostanak učešća uplatitelja. Štoviše, 1898. *svećenici* bilježe porast uplaćenih sredstava. Ta je skupina 1898. uplatila 292 kruna u

16 "Iz krajine kninske", *Srpski glas* XXII/1901. broj 6

fond za podupiranje *Srpskog glasa*, što je njihovo najveće novčano učešće po pojedinim godinama. Ovaj podatak postaje zanimljiv ako kažemo da je početkom 1898. došlo do smjene u uredništvu *Srpskog glasa*. Naime od smrti Save Bjelanovića (u ožujku 1897.) pa do kraja 1897. *Srpski glas* je uređivao Dušan Baljak, a poslije njega Stanislav Brkanović, obojica pripadnici liberalne struje u Srpskoj stranci. Baljka ponovo susrećemo 1901. godine kada se pojavljuje se kao jedna od središnjih ličnosti te struje u novinskim polemikama i izbornim sukobima s konzervativnom strujom.¹⁷ Nakon njih na uredničku stolicu sjeda Aleksandar Mitrović koji je *Srpski glas* uređivao tijekom 1898. i 1899. godine. Njegova uređivačka politika i porast interesa svećenstva za fond za podupiranje *Srpskog glasa* potvrđuju prevagu konzervativne struje u *Srpskom glasu*.

Drugo pitanje jesu Srbi katolici. Na početku smo vidjeli da je njihovo isticanje imalo veliku važnost u Bjelanovićevom ideološkom i političkom konceptu. U literaturi nismo našli puno pokazatelja koji bi govorili o njihovom stvarnom broju i o podršci koju su eventualno pružali *Srpskom glasu* i njegovom nacionalističkom konceptu. Došli smo tek do brojeva od 500, pa do 20-25.000 ili čak oko 100.000.¹⁸ Stoga se nameće potreba da pokušamo, kroz podatke dobivene iz fonda za podupiranje *Srpskog glasa*, istražiti njihovu podršku srpskom nacionalizmu kakvim ga je zastupao *Srpski glas*. Najprije ćemo iznijeti podatke o onima koji su se u priložima za fond za podupiranje *Srpskog glasa* deklarirali kao Srbi katolici. To su, Crnogorac Petar iz sela Baljci, koji je u fond za podupiranje *Srpskog glasa* priložio 2 krune; zatim Dvoržak Redina, tako er iz sela Baljci, koja je priložila 1 krunu. Pod nazivom *katolik Srbin* u fond za podupiranje *Srpskog glasa* pristigle su uplate iz "gornje Dalmacije" 4 krune, iz Dubrovnika 8 kruna, iz Hercegovine 12 kruna, te bez oznake mjesta porijekla 4 krune.

Uplatitelji koji se eksplicite nisu izjasnili kao Srbi katolici, a za koje, iz njihovih istupa na stranicama *Srpskog glasa* znamo da su se smatrali takvima jesu: Ignacije i Lujo Bakotić iz Splita koji su u fond za podupiranje *Srpskog glasa* uplatili 36 kruna; Lovrencije Biliškov iz Kaštela kod Splita, koji je uplatio 41 krunu; Jovo Metličić, također iz Kaštela kod Splita, koji je uplatio 10 kruna; Marko Car iz Zadra, koji je uplatio 6 kruna; te Antun Puljezi iz Dubrovnika, koji je uplatio 10 kruna. Ovome valja dodati one koji se nisu izjasnili kao Srbi katolici, a za koje iz literature znademo da su se izjašnjavali tako.¹⁹ To su: Vukotić Đuro, koji je uplatio 8 kruna; Gracić Mato, koji je uplatio 10 kruna i Vaketić Miše, koji je uplatio 3 krune. Ovdje još treba spomenuti don Ivu Rajića, katoličkog svećenika iz Hercegovine za kojeg nema potvrde da se izjašnjavao kao Srbin katolik. Na popisima

17 "Srpska stranka", *Crvena Hrvatska* IX/1900. broj 38; Dušan Baljak, Hrvatski bibliografski leksikon, tom 1, JLZ, Zagreb 1989., str 471.

18 Kosta MILUTINOVIĆ, O pokretu Srba katolika u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki (1848-1914), *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, Beograd 1989. str. 33-90;

19 Kosta MILUTINOVIĆ, O pokretu Srba katolika u Dalmaciji, str. 33-90.

onih koji su priložili u fond za podupiranje *Srpskog glasa* nalazi se i određeni broj uplatitelja koji su vjerojatno bili katolici, ali to, kao ni pretpostavku da su se neki od njih smatrali Srbima katolicima, nije moguće potvrditi. Stoga nam ostaje zaključiti da je 17 Srba katolika sudjelovalo u uplatama u fond za podupiranje *Srpskog glasa*, što čini tek oko 2% od ukupnog broja uplatitelja. Oni su, svi zajedno uplatili 160 krune, što čini 1,5% svih uplata u fond za podupiranje *Srpskog glasa* u razdoblju od 1893. do 1902. Kao što vidimo, riječ je o vrlo simboličnoj podršci, koja odgovara opsegu ovog fenomena u tadašnjoj austrijskoj pokrajini Dalmaciji.

*

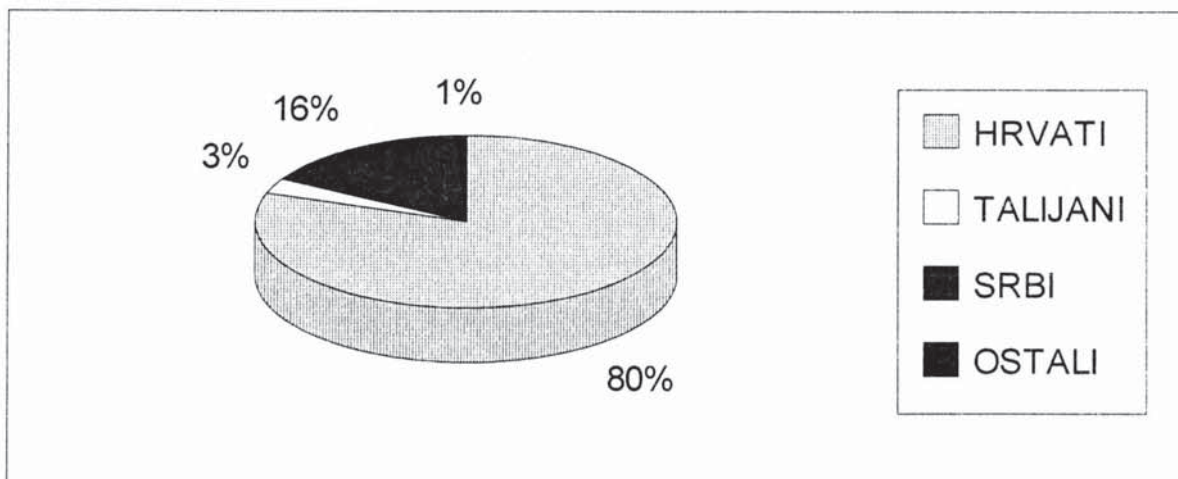
Ovim radom željeli smo ispitati društvenu osnovicu srpskog nacionalizma u Dalmaciji, na prijelazu XIX. u XX. stoljeće. Kao objekt promatranja poslužio nam je *Srpski glas*, službeno glasilo Srpske stranke u Dalmaciji, koji je izlazio u Zadru od 1880. do 1903. Polazna točka razmatranja je pitanje publike kojoj se ovaj list obraćao i za koju bi se moglo reći da podržava srpski nacionalizam, kakav je formuliran na stranicama *Srpskog glasa*. Podatke za ovo istraživanje crpili smo iz fonda za podupiranje *Srpskog glasa*, koji je pokrenuo Sava Bjelanović u travnju 1893., da bi se uz pomoć priloga čitatelja list unaprijedio, pokrenuo na izlaženje dva puta tjedno. Ovako zacrtani cilj nije tijekom 10-godišnjeg trajanja fonda (do kraja 1902.) ostvaren, a rezultati su pokazali da je u fond prikupljeno tek oko 50 % predviđenih sredstava. U usporedbi s nekim drugim sličnim akcijama toga doba fond za podupiranje *Srpskog glasa* postigao je puno lošije rezultate. To rječito govori o tome da podrška srpskom nacionalizmu kakav je zastupao *Srpski glas* nije bila velika. Najviše, kao što je bilo i za očekivati, podrške fond za podupiranje *Srpskog glasa* uživao je u Dalmaciji (oko 70% ukupno uplaćenih sredstava), prvenstveno iz područja gdje je postojala velika koncentracija pravoslavnog pučanstva i gdje je bilo izvorište srpskog nacionalističkog pokreta u Dalmaciji. Dosta velika podrška dolazila je iz krajeva izvan tadašnje austrijske Dalmacije (oko 30%). Sudeći po podacima dobivenim analizom fonda za podupiranje *Srpskog glasa* od područja izvan Dalmacije srpski nacionalizam u Dalmaciji najviše podrške dobiva iz Cislajtanije, zatim Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Novčana podrška iz južne Ugarske (Vojvodine), Srbije i Crne Gore, središta tadašnjeg srpskog nacionalizma na jugoistoku Europe, iskazana kroz fond za podupiranje *Srpskog glasa*, krajnje je simbolična i ne potvrđuje postojanje jačih veza srpskog nacionalizma u Dalmaciji s tim područjima. Ovdje treba istaknuti da unutar Dalmacije, *Srpski glas* uživa najviše podrške na području između Raba i Neretve, dok podrška iz Boke, a pogotovu iz Dubrovnika, znatno zaostaje. U tom kontekstu moguće je i iščitati sukobe koji su na prijelazu XIX. u XX. stoljeće izbili u Srpskoj stranci, gdje je na jednoj strani bio *Dubrovnik*, glasilo srpskog nacionalizma u Dubrovniku i Boki, a na drugoj strani *Srpski glas*, glasilo srpskog nacionalizma u krajevima između Raba i Neretve. Karakter

podrške sa područja Dalmacije unekoliko je drugačiji ako se osvrnemo na postotak pojedinih uplatitelja koji iznosi 81%. Ovi podaci upućuju na manju materijalnu snagu uplatitelja s područja Dalmacije što je sasvim u skladu sa ekonomskom zaostalošću čitave pokrajine. Ovdje je potrebno osvrnuti se i na činjenicu da velika većina uplatitelja iz Dalmacije prilaže u fond za podupiranje *Srpskog glasa* samo po jednom dok mali dio pokazuje stalnost sudjelovati uplatama u fond za podupiranje *Srpskog glasa* dva ili više puta.

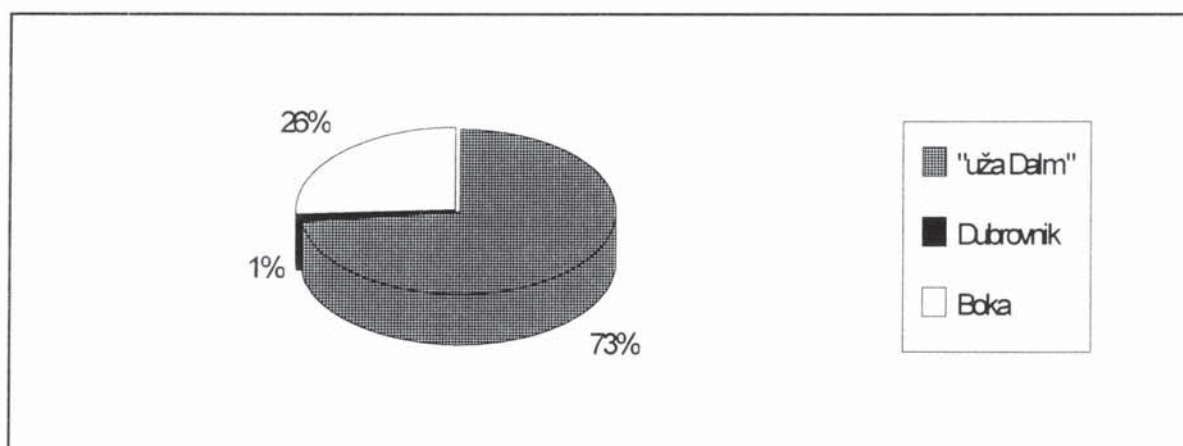
Ako gore iznesene podatke promotrimo sa stajališta društvene strukture uplaćenih sredstava te broja uplatitelja, dolazimo do zaključka da pretežiti dio uplata (50-70%) dolazi iz širokih slojeva društva što ukazuje da se srpski nacionalizam proširio i na te slojeve. Ostale društvene grupe imaju znatno manji udio u fondu za podupiranje *Srpskog glasa*, a posebno je zanimljivo istaknuti opadanje učešća svećenstva i trgovaca u srpskom nacionalizmu u Dalmaciji. Ovo se najbolje vidi ako naše podatke stavimo u kontekst stratifikacijskih istraživanja Branke Prpe-Jovanović o *Srpsko-dalmatinskom magazinu*, gdje je u razdoblju od 40-ih godina pa do 90-ih godina XIX. stoljeća očit drastični pad učešća svećenstva i gotovo potpuni izostanak trgovaca u srpskom nacionalizmu. Uloga ostalih društvenih skupina vrlo je simbolična, izuzev intelektualaca, čiji je utjecaj ostao otprilike na istoj razini kao i pola stoljeća ranije. Važno je istaknuti i neke pojave koje se tijekom jednog desetljeća njegova trajanja prelamaju kroz fond za podupiranje *Srpskog glasa*. Na prvom mjestu to je slabljenje srpskog pokreta i pojave razdora u njemu nakon smrti Save Bjelanovića, što se najbolje očituje u činjenici da je nakon njegove smrti u fond pristigla samo jedna trećina ukupno uplaćenih sredstava. Osim toga porast razmjernog učešća svećenstva u uplatama u fond za podupiranje *Srpskog glasa* u prvoj godini nakon Bjelanovićeve smrti upućuje na prevlast konzervativne struje nad onom liberalnom u Srpskoj stranci i *Srpskom glasu*. Unutrašnji sukobi ogledavaju se i u vrlo slabom interesu uplatitelja za fond u godinama nakon 1897. Izuzetak čini 1901. godina kad taj interes bilježi rast što je opet u vezi s politikom stranke, s unutrašnjim polemikama i izmirenjem. Podaci koje smo dobili analizom fonda za podupiranje *Srpskog glasa* osvjetljavaju još jedno važno pitanje; broj Srba katolika i njihovo sudjelovanje u srpskom nacionalizmu. Stajalište Srpske stranke i Save Bjelanovića o srpskoj nacionalnoj pripadnosti dalmatinskih katolika, kad je u pitanju podrška *Srpskom glasu*, pokazala su se vrlo proizvoljna. Udio katolika koji su se izjašnjavali kao Srbi u fondu za podupiranje *Srpskog glasa* vrlo je neznatan i kreće se ispod 1%. Stoga, na kraju, valja zaključiti da srpski nacionalizam, kakvim ga iznosi *Srpski glas*, ne uživa onakvu podršku kakvu sebi pripisuje. Najviše potpore dolazi od pravoslavnog pučanstva sjeverne Dalmacije, dok je iz ostalih područja ta podrška srazmjerno mala. U društvenom smislu srpski nacionalizam najviše podupiru široki (ruralni) slojevi, a mali broj stalnih podupiratelja pokazuje da je ona bila sporadična. To i činjenica o minornom udjelu Srba katolika pokazuje da ipak prevladava tradicionalna definicija srpskog nacionalizma, kroz pravoslavlje.

T. Rajčić, Neka zapažanja o društvenoj osnovici srpskog nacionalizma u Dalmaciji, Rad. Zavoda povij. znan. HAZU Zadru, sv. 39/1997, str. 255-279.

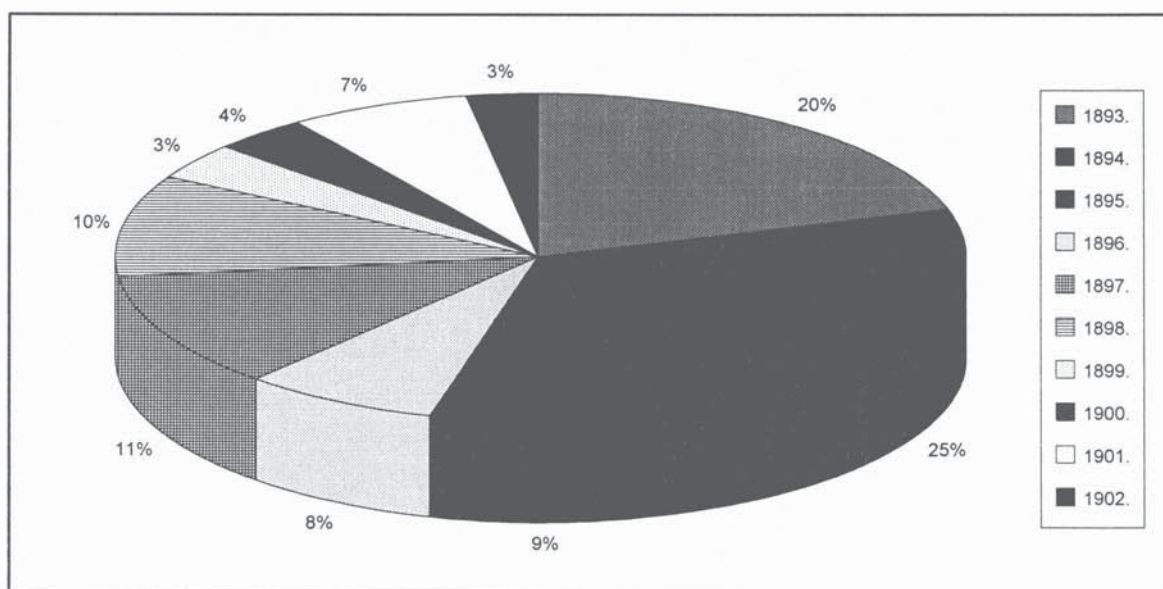
1.	Etnički sastav stanovništva Dalmacije 31.12.1900.
Hrvati	477936
Srbi	96279
Talijani	15279
Ostali	4265

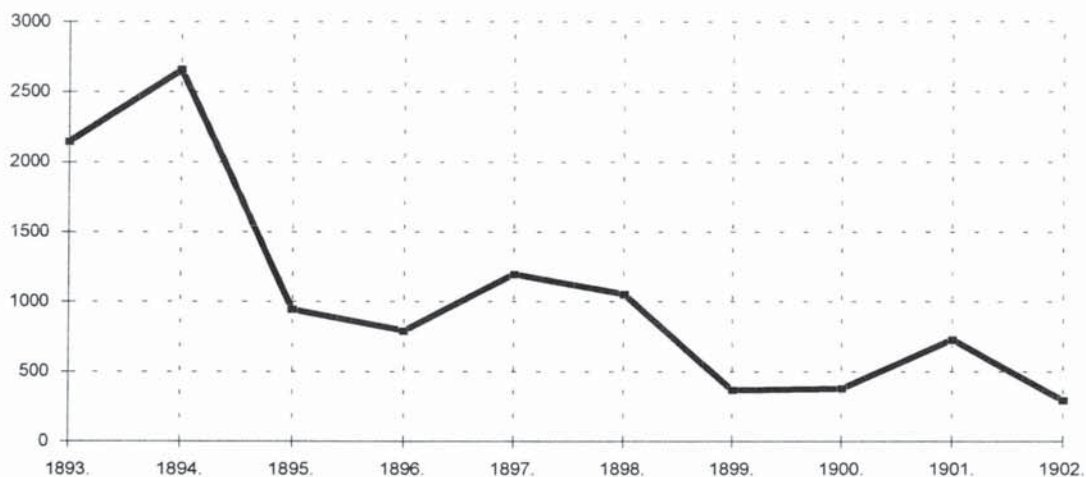
2.	Zemljopisni raspored pravoslavnog pučanstva u Dalmaciji
"uža Dalmacija"	69644
Dubrovnik	1166
Boka	24430

3.	Novac uplaćen u fond <i>SRPSKOG GLASA</i> , po godištima
1893.	2145,3
1894.	2656
1895.	945,4
1896.	792,5
1897.	1196
1898.	1057
1899.	367
1900.	379,84
1901.	730
1902.	293
UKUPNO	10562,04

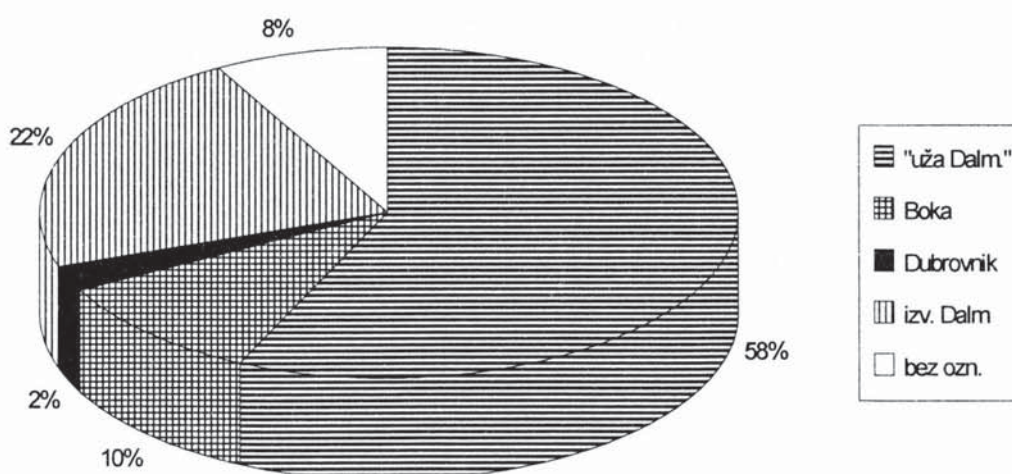

4. Frekvencija uplata u Fond *SRPSKOG GLASA* (po godištima)

5. Uplate u različite fondove. Podaci objavljeni u <i>SRPSKOM GLASU</i> i <i>NARODNOM LISTU</i>		
Ime fonda	vrijeme-godina	iznos kruna
fond <i>Srpskog glasa</i>	10	10562,04
prilozi za pokretanje Srpskog lista	0,4	18750
fond za crkvu Lazaricu kod Knina	0,58	7287
članarina Srpske Zore	1	2077
pomoć postradalima u splitskoj Zagori	0,08	5582

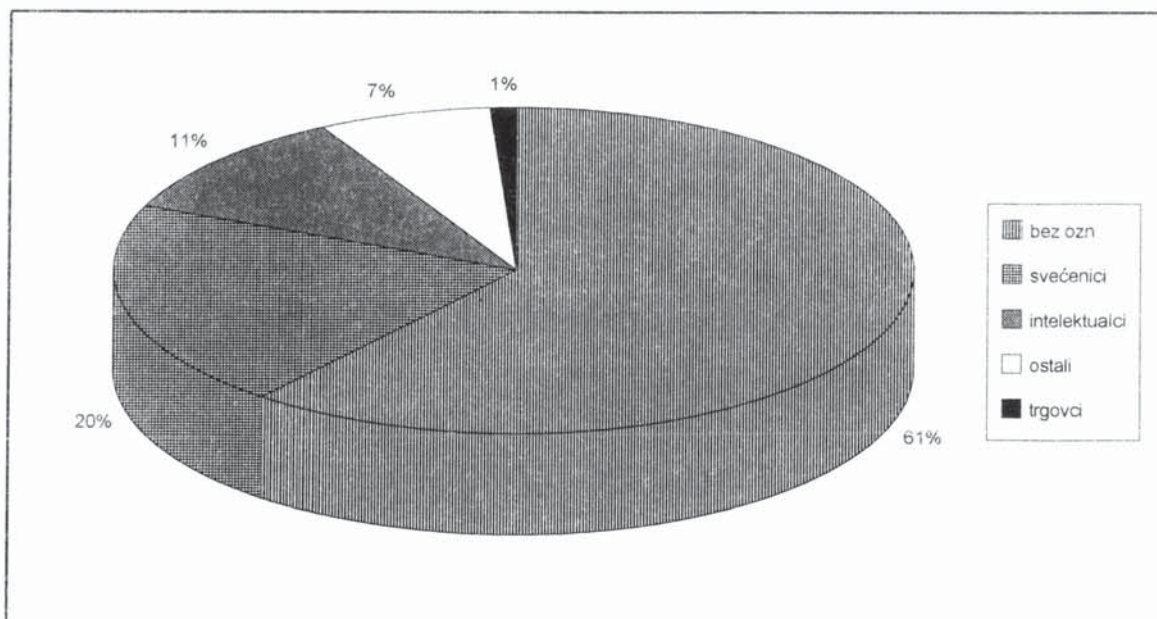
6. Zemljopisna struktura uplata pristiglih u Fond <i>SRPSKOG GLASA</i> (po godištima)						
	<i>"u a Dalmacija"</i>	<i>Boka</i>	<i>Dubrovnik</i>	<i>Izvan Dalmacije</i>	<i>bez oznake</i>	<i>ukupno godine</i>
1893.	1186	273	140	525	21,3	<i>2145,3</i>
1894.	1081	420	40	1034	81	<i>2656</i>
1895.	464,4	168	15	280	18	<i>945,4</i>
1896.	608	47	18	100,5	19	<i>792,5</i>
1897.	644	86	20	214	232	<i>1196</i>
1898.	703	0	4	34	316	<i>1057</i>
1899.	213	39	1	83	31	<i>367</i>
1900.	226	43	1	81,84	28	<i>379,84</i>
1901.	597	8	0	0	125	<i>730</i>
1902.	227	0	0	31	35	<i>293</i>
ukupno iz	<i>5949,4</i>	<i>1084</i>	<i>248</i>	<i>2338,34</i>	<i>906,3</i>	<i>10562,04</i>

7. Udio profesionalnih skupina iz Dalmacije u Fondu *SRPSKOG GLASA*

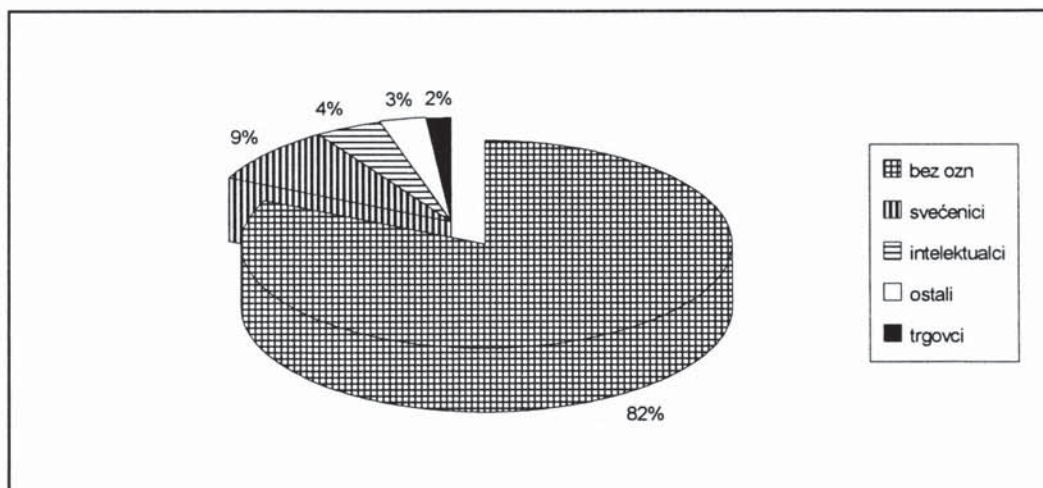
a) Udio profesionalnih skupina kroz novčane iznose

	<i>bez ozn.</i>	<i>svećenici</i>	<i>intelektualci</i>	<i>ostali</i>	<i>trgovci</i>	
1893.	798,4	384,4	164	67,2	41	1455
1894.	1125	336	88	54	4	1607
1895.	344,6	82	102	75	7	610,6
1896.	507	102	80	19	4	712
1897.	493	102	112	39	9	755
1898.	346	274	74	13	0	707
1899.	170	32	28	24	0	254
1900.	179	29	33	27	0	268
1901.	258	123	78	145	6	610
1902.	213	24	18	38	0	293
	4434	1488,4	777	501,2	71	7271,6

b) udio profesionalnih skupina kroz broj uplatitelja

	<i>bez oznake</i>	<i>svećenici</i>	<i>intelektualci</i>	<i>ostali</i>	<i>trgovci</i>
1893.	181	30	17	10	8
1894.	295	39	14	5	1
1895.	116	16	11	6	2
1896.	68	17	10	4	2
1897.	89	11	10	4	2
1898.	34	12	0	0	0
1899.	39	8	6	2	0
1900.	37	7	7	3	0
1901.	29	15	8	4	0
1902.	22	5	2	2	1

Tihomir Rajčić: OBSERVATIONS ON THE SOCIAL BACKGROUND OF
SERBIAN NATIONALISM IN DALMATIA

Summary

This paper analyses the geographical and social structure of support which Serbian nationalism enjoyed in Dalmatia in the 80ies and 90ies of the 19th century. Some research was done leaning on data which the *Srpski glas* (Serbian Voice), the party paper of the Serbian Party in Dalmatia, was carrying from April 1893 until the beginning of 1903 publishing information on people who supported the foundation of *Srpski glas*. The author found out that greatest support came from the northern regions of Dalmatia where there was the highest concentration of the Orthodox population. Analysing the role of individual social layers the author came to the conclusion that Serbian nationalism was backed by the general (rural) public, while the support of the Orthodox clergy declined, but mainly that of tradesmen, traditional supporters of Serbian nationalism. The support of Serbian nationalism becoming ever weaker was related with the death of Sava Bjelanović and following controversies within the Serbian Party. Special attention was also paid to Serbian Roman Catholics, Roman Catholics in general and their part concerning Serbian nationalism in Dalmatia. It was shown that their support of Serbian nationalism was merely symbolic and not as significant as emphasized in historical literature.

It is therefore important to stress that Serbian nationalism in Dalmatia at the end of the 19th century has to be regarded from the aspect of support granted by the general (rural) Orthodox population of Dalmatia, who traditionally thought that ethnically being a Serb was the same as being a member of the Orthodox church.

